

Kovács I. Gábor

A debreceni tudományegyetem református hittudományi kari tanárainak prozopográfiaja és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája*

KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK: A TUDÁSELITTŐL
A REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK ÉLETRAJZI ADATTÁRÁIG

A polgári kori Magyarország egyetemi tanáraival azért kezdtünk behatóan foglalkozni, mert a két világháború közötti tudáselitre irányuló vizsgálatunk során nyilvánvaló lett, hogy a tudáselit meghatározó törzse az egyetemi tanárság. A két világháború közötti tudáselit pozícióinak majdnem kétharmadát egyetemi tanárok birtokolták. Maguknak a magyarországi egyetemeknek a 19. század közepétől a polgári korszak végéig egyre növekedett a szerepük a tudás termelésében, ellenőrzésében, elosztásában és a tudástőke kezelésében. A tudáshierarchia csúcán elhelyezkedő egyetemi tanárság részben közvetlenül, részben közvetve ellenőrizhette a középosztályba kerülés intézményes csatornáit. Meghatározó arányban egyetemi tanárok voltak a tudáselit másik csúcsintézményének, a Magyar Tudományos Akadémiának a tagjai is. Szerepet játszottak az egész oktatási rendszer, a tudomány, a kultúra és a művészet irányításában, a kultusztárca melletti tanácsokban, testületekben. Fontos pozíciókat töltöttek be a tudományos társaságok, a kulturális-közéleti társaságok és a szakmai érdekvédelmi szervezetek vezetői között. Ezért terjesztettük ki tudáselit-vizsgálatunkat az 1848 és 1944 között Magyarországon működő valamennyi egyetemi tanárra. Egyetemi tanárnak a polgári korszakban az egyetemi rangú oktatási intézmények meghatározott tanszékére királyi, illetve kormányzói kinevezést kapott, egyetemi tanári esküt tett nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárokat tekintjük. A nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokról idestova két évtizede gyűjtögetett életrajzi adattömeg rendezése közben jutottunk arra az elhatározásra, hogy érdemes volna gyűjtésünket szisztematikusan elrendezett életrajzi adattárként is hasznosítani, mások számára is hozzáférhetővé tenni. Nagy kérdés volt azonban, hogy milyen rendben közöljük az 1848. április 11. és 1944. október 15. között Magyarországon működő, összesen 1044 egyetemi tanár szócikkét.

* A tanulmány elkészítését a K 109209. számú OTKA-program és a Dunamelléki Református Egyházkerület támogatta.

Több lehetséges megoldás közül végül is a felekezeti-művelődési tömbök szerinti elrendezést választottuk.

Kétségtelen tény, hogy a magyar egyetem eredetileg hitfelekezeti jellegű volt, s ez sokáig meghatározta az egyetemi tanárrá kinevezhető tudósok felekezeti hovatartozását. Történetileg első és sokáig egyetlen egyetemünkre, a Pázmány Péter alapította nagyszombati, illetve a Mária Terézia által újraalapított pesti királyi magyar tudományegyetemre katolikus jellege miatt 1848-ig egyetlen protestánsként csak az evangélikus Balassa Jánost nevezte ki a király (1843-ban lett a belgyógyászat professzora). 1867-ig a növénytan tanszékre 1851-ben kinevezett Gerenday József volt az egyetlen református egyetemi tanár. A kiegyezés után Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején az országgyűlés egyértelművé tette az egyetem „hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minőségét”, ami megnyitotta az utat a nem katolikus professzorok kinevezése előtt. A különböző felekezeti tanárok részarányának történeti alakulását mutatja az 1. számú táblázatunk. A 2. számú táblázatról pedig azt is leolvashatjuk, hogy az egyértelmű felekezeti jelleg megszűnése ellenére megmaradt a budapesti tudományegyetem római katolikus felekezeti színezete, s a később alapított egyetemeknek is hosszabb történeti időszakokon átívelő sajátos felekezeti struktúrája, színezete volt. A karokon, az egyetemi autonómiákon belüli lobbizásoknál, a minisztériumi állásfoglalásoknál valamilyen mértékben mindvégig szerepet játszott a kialakult felekezeti szerkezetek védelmének vagy ilyen-olyan irányú megváltoztatásának a szándéka.¹

Az egyes egyetemek felekezeti színezete, az ezzel kapcsolatos törekvések, a professzori kar felekezeti összetételének történelmi változásai jelzik tehát, hogy a felekezeti egyetemeink históriájában figyelmen kívül nem hagyható, elemzendő dimenzió. Ez azonban önmagában még nem jelenti azt, hogy a felekezeti hovatartozás olyan komplex mutató volna, hogy érdemes lenne az egyetemes tudományosság művelőit, az egyetemi tanárokat felekezeti csoportonként vizsgálni. Van azonban olyan látószög, ahonnan a felekezeti vizsgálat, a felekezetek szerinti tagolás olyan mélyebb értelmet nyerhet, aminek plusz heurisztikus hozadéka is lehet. Ez a történeti szociológia, a társadalomtörténet látószöge.

¹ Varga 1967: 28–29; Ladányi 2000: 103–107; Giczay 2010: 30–31.

1. táblázat

*A magyarországi egyetemek különböző felekezeti egyetemi tanárai az első kinevezésük szerinti csoportokban 1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)**

Felekezet	Az első kinevezés éve szerinti csoportok					Összes kinevezett egyetemi tanár
	– 1866	1867 – 1894. máj.	1894. jún. – 1919. aug.	1919. szept. – 1931	1932 – 1944. okt.	
római katolikus	102	121	161	121	152	657
	15,5	18,4	24,5	18,4	23,1	100,0
	90,3	60,2	58,5	62,4	58,2	62,9
református	1	32	57	40	52	182
	0,5	17,5	31,3	22,0	28,6	100,0
	0,9	15,9	20,7	20,6	19,9	17,4
evangélikus	6	30	29	29	48	142
	4,2	21,1	20,4	20,4	33,8	100,0
	5,3	14,9	10,5	14,9	18,4	13,6
unitárius	0	2	2	1	6	11
	0,0	18,2	18,2	9,1	54,5	100,0
	0,0	1,0	0,7	0,5	2,3	1,1
görög katolikus	2	5	6	2	1	16
	12,5	31,3	37,5	12,5	6,2	100,0
	1,8	2,5	2,2	1,0	0,4	1,5
görögkeleti	2	1	1	0	1	5
	40,0	20,0	20,0	0,0	20,0	100,0
	1,8	0,5	0,4	0,0	0,4	0,5
izraelita	0	8	17	0	0	25
	0,0	32,0	68,0	0,0	0,0	100,0
	0,0	4,0	6,2	0,0	0,0	2,4
anglikán, felekezeten kívüli és nem ismert	0	2	2	1	1	6
	0,0	33,3	33,3	16,7	16,7	100,0
	0,0	1,0	0,7	0,5	0,4	0,6
Összesen	113	201	275	194	261	1044
	10,8	19,3	26,3	18,6	25,0	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A táblázat mindenkinél az első egyetemi tanári kinevezésekor fennálló felekezeti hovatartozást vette figyelembe. (A kinevezések előtt és után is voltak felekezetváltások.) A műegyetemi tanárok közül a műegyetem 1871-es egyetemi rangra emelése előtt kinevezett, de azután is szolgáló tanárok (18 fő) 1871 előtti kinevezési évükkel szerepelnek.

Forrás: Tudáselit adatbázis, lásd E-FÜGGELÉK.

2. táblázat

*Az egyes magyarországi egyetemekre kinevezett tanárok felekezeti megoszlása
1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)**

Egyetem	Felekezet								Összesen
	római katolikus	református	evangélikus	unitárius	görög katolikus	görögkeleti	izraelita	anglikán, felekezeten kívüli és nem ismert	
Bp-i tud. egy. (1848–1944)	282 75,4% 42,9%	28 7,5% 15,4%	38 10,2% 26,8%	0 0,0% 0,0%	8 2,1% 50,0%	4 1,1% 80,0%	11 2,9 44,0	3 0,8 50,0	374 100,0 35,8
Műegyetem (–1944)**	141 69,5 21,5	20 9,8 11,0	33 16,2 23,2	2 1,0 18,2	2 1,0 12,5	0 0,0 0,0	4 2,0 16,0	1 0,5 16,7	203 100,0 19,4
Kolozsvár I. (1872–1919)	75 52,8 11,4	34 23,9 18,7	16 11,3 11,3	3 2,1 27,3	3 2,1 18,8	0 0,0 0,0	10 7,0 40,0	1 0,7 16,7	142 100,0 13,6
Pozsony (1914–1919)	19 54,3 2,9	5 14,3 2,7	10 28,6 7,0	0 0,0 0,0	1 2,9 6,2	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	35 100,0 3,4
Debrecen (1914–1944)	36 36,0 5,5	47 47,0 25,8	16 16,0 11,2	1 1,0 9,1	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	100 100,0 9,6
Szeged (1920–1944)	43 55,8 6,5	25 32,5 13,7	6 7,8 4,2	1 1,3 9,1	1 1,3 6,2	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	1 1,3 16,7	77 100,0 7,4
Pécs (1920–1944)	31 60,8 4,7	4 7,8 2,2	16 31,4 11,3	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	51 100,0 4,9
Kolozsvár II. (1940–1944)	30 48,4 4,6	19 30,6 10,4	7 11,3 4,9	4 6,4 36,4	1 1,6 6,2	1 1,6 20,0	0 0,0 0,0	0 0,0 0,0	62 100,0 5,9
Összesen	657 62,9 100,0	182 17,4 100,0	142 13,6 100,0	11 1,1 100,0	16 1,5 100,0	5 0,5 100,0	25 2,4 100,0	6 0,6 100,0	1044 100,0 100,0

* Itt is, mint az 1. táblázatnál, az első egyetemi tanári kinevezéskor fennálló felekezeti hovatartozással számoltunk. (A kinevezések előtt és után is történtek felekezetváltások.)

** Táblázatunkban a műegyetemnél vettük számba az 1920-ban alapított önálló tudományegyetemi közgazdaságtudományi karnak a tanárait is, bár a kart csak 1934-ben tagolták be az átszervezett műegyetembe. Nem szerepelnek viszont az 1934-ben szintén a műegyetem részévé vált s ekkor egyetemi rangra emelt állatorvosi főiskola és a Sopronba települt selmebányai bányászati és erdészeti akadémia korábbi tanárai közül azok, akiket 1934-ben nem neveztek ki egyetemi tanárnak.

Forrás: Tudáselit adatbázis, lásd E-FÜGGELÉK.

Ehhez a kiindulópontot egy korábbi dolgozatunk adta, amelyben a két világháború között működő 568 egyetemi tanár rekrutációját, társadalmi származását vizsgáltuk.² Az hamar világhossá vált, hogy ezek az egyetemi tanárok a társadalom középrétegeiből származtak. Apáik majdnem háromnegyed részben a középosztály különböző szintjeihez, s egynegyed részben kispolgári csoportokhoz tartoztak. E középrétegek tagolásához olyan dimenziókat és mutatókat használtunk, amelyeket a magyar társadalomtörténet dolgozott ki a dualizmus-kori magyar társadalom leírásához:³ tevékenységszerkezeti tengelyt, a vagyon- és jövedelemmegoszlás tengelyét, a rang- és presztízstengelyt s az ezeket kiegészítő mutatókat. Arra törekedtünk, hogy e dimenziók segítségével, kombinálásával, a tengelyek forgatásával valóságosan létezett társadalmi csoportokat, alakzatokat találjunk. Ez részben eredményes volt, de az így meghatározott csoportok sokszor más szempontokból nem voltak konzisztensek. Az inkonzisztenciát sok esetben a különböző történeti eredetű rendi-jogi mintázatú státuszok, felekezeti és etnokulturális hátterek, ezek eltérő intenzitású hatásai s eltérő ritmusú változásai okozták, magyarították. Nagyon jól megmutatkozott néhány ilyen, a hagyományosan használt társadalm szerkezeti elemeken átnyúló vagy azoknak jellegzetes részét képező kisebb-nagyobb szociokulturális, etnokulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb: a városi gyökerű német – főleg felvidéki – evangélikus értelmiség; a városi római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidóság változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság; a református kollégiumok és partikuláik, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó magyar etnikumú értelmiségi csoport; a római katolikus svábok és más, vidéki (nem városi) németek feltörekvő földműves- és iparosblokkja.

Ezeknek az egyetemi tanári rekrutáció szempontjából releváns kisebb-nagyobb társadalomtörténeti alakzatoknak a megnevezésében, mint láttuk, mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatát döntő módon meghatározó, konstituáló tényező volt. A magyar nemzeti kultúra felekezeti fogantatású tagolódása s például a katolikus-protestáns hagyománykettősség műveltségalkakító szerepe ismert a művelődéstörténeti irodalomban.⁴ Másrészt a magyar társadalomtörténeti kézikönyv is hangsúlyozza, hogy a kora újkori konfesszionalizáció óta az egyén társadalmi pozícióját, azonosságtudatát s közösségi életét is erősen befolyásolta a felekezethez tartozás, a teljes élet vallási keretezettsége. A kézikönyv azt is kiemeli, hogy a felekezetiiség egyúttal fontos etnokulturális hordozó is.⁵ Tóth Zoltán úttörő társadalomtörténeti munkájában Szekszárd 19. század végi, 20. század eleji társadalmát elemezve olyan csoportokat írt le, amelyek esetében empirikusan bizonyította a felekezeti-etnikai dimen-

² Kovács–Kende 2011.

³ Kövér 2001: 70–112.

⁴ Kósa 1993.

⁵ Kövér 2001: 138–159.

zió magyarázó erejét.⁶ A jeles történeti szociológus, Karády Viktor egész munkásságának egyik újszerű törekvése a felekezeti-etnikai dimenzió jelentőségének dokumentálása a 19–20. századi magyar művelődés- és társadalomtörténetben.⁷

Ezekre az alapokra is támaszkodva igyekszünk összekapcsolni a felekezeti-ség művelődéstörténeti és társadalomtörténeti megközelítését. A százéves polgári korszak egyetemi tanárainak rekrutációja felől vizsgálódva azt feltételezzük, hogy az azonos felekezeti háttérű egyetemi tanárok életrajzi szócikkeinek, eredetüknek és életútjuknak egymás mellé helyezése egy adattárban segít abban, hogy történeti alakulásában tudjuk megragadni, életteljesen és meggyőzően megrajzolni azokat a felekezeti-művelődési alakzatokat, amelyeket már az egyszerűbb történeti-szociológiai mutatók számbavétele alapján is észleltünk. Azt reméljük, hogy láthatóbbá válhatnak a csoportokat összekötő jellegzetes társadalmi hálózatok, a tipikus élethelyzetek és kontextusok.

Adattári sorozatunk első köteteként a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok adattárát készítettük el.⁸ Nyilvánvaló, hogy itt egyrészt egy rendiesen rögzült diszkriminációval, másrészt egy felújított, „modernizált” diszkriminációval meghatározható, körülhatárolható csoportról volt szó. Az első izraelita felekezetű egyetemi tanárt 1872-ben nevezték ki az újonnan alapított kolozsvári tudományegyetemre. A budapesti tudományegyetem első izraelita tanára viszont csak 1894-ben jutott katedrához. Az utolsó izraelita felekezetű egyetemi tanár kinevezésének dátuma pedig 1919. A 67 fős zsidó és zsidó származású egyetemi tanári blokk adattárának prezentálása után kezdtünk a 183 személyt számláló református professzori csoport adattárának munkálataihoz.

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI KARÁNAK TANÁRAI

Munkaszervezési okokból először az 1912-ben alapított debreceni tudományegyetem református tanáraival, azon belül is elsősorban a református hittudományi kar professzorainak életrajzi adattárával foglalkoztunk. A teológiai tanárok szócikkeinek egymás mellé helyezése, tanulmányozása arra ösztönzött, hogy talán érdemes már e kicsinyke speciális mintát is megvizsgálni abból a szempontból, hogy ennek háttérben történeti szociológiailag azonosítható-e a feltételezett református felekezeti-művelődési alakzat. A továbbiakban tehát most ennek az egy karnak a tanáraival fogunk foglalkozni. Fontos tudnunk, hogy a debreceni egyetem egésze református színezetű volt, hiszen az ide kinevezett tanárok csaknem fele ehhez a felekezethez tartozott (2. táblázat). Az egyetem állami volt,

⁶ Tóth 1989: 50–71.

⁷ Karády 1997, Karády 2000.

⁸ Kovács 2012.

formális értelemben nem tekinthető a több száz éves debreceni református kollégium jogutódjának, de valójában annak bázisán jött létre.⁹

A Kollégiumot – és benne a teológiai, illetve a jogi akadémiát – fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület az egyetem alapítására készülve Debrecen város támogatásával a 19. század végétől fokozatosan gyarapította az akadémiai tanszékek számát, s 1908-ban létrehozta a tanárképzés céljával a Kollégium harmadik főiskolai szintű intézményét, a Bölcsészeti Akadémiát. 1907 és 1912 között a Kollégium akadémiai tanszékeinek száma kilencel szaporodva elérte a huszonnégyet. Ez volt az az intézményi alap, amely a későbbi egyetem négy kara közül háromnak a kiindulópontja volt. Az egyházkerület 1905-ben mondott le végleg a református egyetem tervéről, s 1908 után Debrecen város egyetemi bizottságával együtt az állammal való megegyezésre törekedett. Lemondott saját akadémiai fenntartásáról, s támogatta egy négykarú állami egyetem alapítását. Az egyházkerület, a debreceni református egyház és Debrecen városa jelentős anyagi erő, elhelyezés és építési területek felajánlásával járult hozzá az universitas létrehozásához. 1911 végére körvonalazódott a megegyezés, amelyet Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. november 4-i rendelete rögzített. E szerint a létrehozandó állami egyetemen református hittudományi fakultás is lesz, induláskor hét tanszékkal. A kar fenntartásához az egyházkerület hetven ezer korona éves átalányösszeggel járul hozzá. Erre a karra is a szokott módon egyetemi jelölés alapján a király nevezi ki a tanárokat, de az egyházjog és a bölcsészet tanára kivételével csak lelkészképzéssel rendelkezőket lehet kinevezni. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a budapesti tudományegyetem római katolikus hittudományi kari tanárainak a kinevezéséhez az esztergomi prímás hozzájárulása kell, itt is szükség lesz előzetes egyházi hozzájárulásra. A tanári kar lelkész tagjai az egyházi törvények szerinti fegyelmi vétségekért az egyházi bíróság ítélete alá tartoznak. A kar végzett hallgatóinak lelkésszé minősítése az egyházkerület jogköre. A miniszteri leirat rögzítette, hogy a Kollégium biztosít helyiségeket a hittudományi karnak, s rá tartozik ezek dologi költségét is fedezni. A világi karokra az egyházkerületnek nincs befolyása, s velük kapcsolatos kötelezettsége sincs. A megegyezést a főiskolai intézmények megszüntetésével együtt jóváhagyta az egyházkerület közgyűlése, majd 1912. április 26-i ülésén az Egyetemes Konvent is, mint a magyarországi református oktatás és köznevelés legfőbb irányító hatósága. A debreceni s vele együtt a pozsonyi tudományegyetem létrehozásáról szóló törvényt az országgyűlés 1912. július 7-én fogadta el.

Az egyetemi tanári állásokra, köztük a hittudományi kar hét tanszékére 1914. március 31-i határidővel hirdetett pályázatot a miniszter. Az egyházi bizottság a hittudományi karra pályázók mindegyikének kiadta azt a bizonyítványt, amely szerint egyházi szempontból nincs ellenük kifogás. A kar pályázatainak érdemi elbírálására a miniszter a református egyház kiemelkedő lelkészi tagjaiból hozott létre bizottságot. A kollégium megszűnő teológiai akadémiaján

⁹ Szentpéteri Kun 1941; Varga 1967; Csohány 1991; Fekete 2012a; Fekete 2012b; Mudrák 2012.

hat tanszék volt, amelyek közül az egyháztörténelem tanszéke Balogh Ferenc (1836–1913) 1913-as halála óta nem volt betöltve. A gyakorlati teológia tanszékének tanára, Csiky Lajos (1852–1925) pedig nyugdíjazását kérte. Így végül is négy volt akadémiai tanár adta be pályázatát: Erdős József az újszövetségi, Sass Béla az ószövetségi, Kiss Ferenc a lelkipásztorkodástani, Lencz Géza pedig a dogmatika tanszékre. Ők valamennyien sikeresen pályáztak. A gyakorlati teológia tanszékre Ferenczy Gyula kapott kinevezést, aki több évig folytatott külföldi tanulmányokat, s 1896-tól a kollégium bölcsészeti akadémiájának történelemtanáráként sokféle tudománnyal foglalkozott. A vallástörténet tanszékre a nagy tudományú és sok nyelvet beszélő szeghalmi lelkész, Csánki Benjámin neveztek ki. Az egyháztörténelem tanszékét Zoványi Jenő, a sárospataki teológiai akadémia tanára kapta meg, aki korábban súlyos konfliktusba került a sárospataki intézménnyel. A kollégium akadémiai tanárai közül összesen tizenhetet neveztek ki a debreceni egyetem hittudományi, bölcsészeti és jogi karaira. A 28 kinevezett tanár közül húszan jöttek református iskolából, egy pedig református lelkési pályáról.

Az 1914. augusztus 26-án kinevezett hét teológusprofesszor, a később a bölcsészkarról átjövő Pokoly Józseffel együtt egy generációnak tekinthető. 1856 és 1870 között születtek, s a kinevezéskor 50 év volt az átlagéletkoruk. A második generációt 1921 és 1930 között neveztek ki a különböző okokból (tanszékcseré, fegyelmi, nyugdíjazás, elhalálozás) megüresedett tanszékekre. A kicsit később kinevezett Makkai Sándorral együtt mind a hatan 1886 és 1890 között születtek, s átlagéletkoruk a kinevezéskor 40 év volt. A hittudományi kar 1950-es fennállásáig¹⁰ hat további egyetemi tanárt neveztek ki a fakultásra.¹¹ A harmadik generációnak az átlagéletkora 38 év volt, s közöttük voltak a legfiatalabb korban kinevezett tanárok is. (Czeglédy Sándor 31, Vasady Béla 32 évesen lett egyetemi tanár.) Ennek az összesen húsz egyetemi tanárnak a származását készülünk most tüzetesebben vizsgálni adattárunk alapján. (Az adattárat lásd E-FÜGGELÉK 3. rész, a *Korall* honlapján.) Az adattár összeállításánál nagy gondot fordítottunk a családi adatokra, a szülőkre, nagyszülőkre, dédszülőkre, a testvérekre, a gyerekekre és a feleségek családjára. Igyekeztünk számba venni a családok nemességét, felekezeti hovatartozásukat, társadalmi státuszukat, foglalkozásukat, vagyonukat, a települések és a régiók közötti mozgásukat, valamint iskolázottságukat, az iskolázás helyszíneit, intézményeit. (A felhasznált forrásokról összefoglalóan s részben részletesen is tájékoztatást adunk a *Korall* honlapján megjelenő E-FÜGGELÉK 1. részében.)

¹⁰ 1950-ben az Elnöki Tanács 1950. évi 23. sz. törvényerejű rendeletével a többi hittudományi karhoz hasonlóan 1950. augusztus 31-ikével leválasztották az egyetem szervezetéről, s ezután mint a Tiszántúli Egyházkerület Teológiai Akadémiája működött.

¹¹ Kettőt már az eredeti, 1944-es időhatárunk után, de a teljesség kedvéért most őket is figyelembe vesszük elemzésünknel.

Területi származás szerint az első nyolcfős nemzedék tagjai Zoványi kivételével a tiszántúli egyházkerület területén születtek. Öten a debreceni kollégiumban érettségiztek. Zoványi kivételével, aki Sárospatakra járt, valamennyien Debrecenben végezték a teológiát. Ez az erős kötöttség a Tiszántúlhoz, a debreceni kollégiumhoz a második generációnál már megszűnt. A hittudományi kar kinyílt az egész magyarországi reformátusság felé. Ebből a generációból senki sem született a tiszántúli egyházkerületben. Varga Zsigmond és Makkai Sándor az erdélyi, Kállay Kálmán és Révész Imre a dunántúli, Csikesz Sándor és Erdős Károly pedig a dunamelléki egyházkerület szülőtte. Érettségizni is csak Erdős Károly érettségizett a debreceni kollégiumban, s a teológiát is csak ő végezte Debrecenben. Ennél a nemzedéknél az erdélyiek jelenléte legerősebb. Hárman jártak a kolozsvári teológiai fakultásra: Varga Zsigmond, Révész Imre és Makkai Sándor. Csikesz Sándor Budapesten, Kállay Kálmán pedig Pápán végzett. Legsokszínűbb, legnyitottabb a kép a hatfős harmadik generáció tagjainál. Közülük hárman születtek a tiszántúli, ketten a dunántúli, egy professzor pedig a dunamelléki egyházkerületben. Református gimnáziumba járt Török István Karcagon, Pákozdy László Márton Hódmezővásárhelyen, Tóth Endre Pápán. Hárman viszont római katolikus iskolában érettségiztek: Vasady Béla a nagyváradi, Soós Béla a kassai premontreieknél, Czeglédy Sándor a győri bencéseknél. A teológiát Debrecenben, immár az egyetemi hittudományi karon végezte Vasady Béla, Török István és Pákozdy László Márton. Teológiai akadémiaóra Pápán járt Tóth Endre, Pápán és Budapesten Czeglédy Sándor, Kolozsváron Soós Béla. Viszont mind a hatan a debreceni hittudományi karon doktoráltak, s négyet ott is habilitáltak magántanárrá.

Összességében a húsz professzor közül tizenöten református gimnáziumba jártak, egy evangélikusba, s csupán négyen tanultak anyagi kényszerűségből lakóhelyük római katolikus (három esetben premontrei) iskolájában.¹² A meghatározó tehát a református, illetve protestáns középiskolázás volt. Ezen belül kétharmados aránnyal dominált a debreceni kollégium, illetve az olyan iskolák, amelyek korábban a kollégium partikulái voltak: Szatmár, Hódmezővásárhely, Karcag, Mezőtúr, Kecskemét, Zilah. Ezenkívül Kolozsvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Sárospatak és Pápa adott egy-egy középiskolás diákot. Ami a tanárok szüleinek családját illeti, 19 apa volt református, s csupán egy római katolikus. Az anyák között 16 református, 4 római katolikus. Vallásilag tehát a szülők családjá is meglehetősen homogénnek tekinthető. Egyedül Zoványi Jenő apja volt római katolikus. (Sőt maga Zoványi is csak tizennyolc éves korában tért át anyja református vallására.¹³)

¹² Megjegyzendő, hogy utóbbiak közül háromnak az apja református lelkész volt.

¹³ Nyolc évig egyébként a zilahi református gimnáziumban tanult.

3. táblázat

A debreceni tudományegyetem hittudományi kari tanárainak kinevezési időpontja és tanszékének neve

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Csánki Benjámin Füzesgyarmat (Békés m.)	1868	1914. aug. 26., ny. r. t. 1918. máj, 10, ny. r. t.	1918. máj. 10., tanszékcserre 1938. jún. 30., nyugdíj	vallástörténet és rokontudományok keresztyén erkölcsstan
Erdős József Szatmárnémeti (Szatmár m.)	1856	1914. aug. 26., ny. r. t.	1928. jan. 6., nyugdíj	újszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Ferenczy Gyula Aranyosmedgyes (Szatmár m.)	1861	1914. aug. 26., ny. r. t.	1921. szept. 22., kényszernyugdíj	egyházi szónoklattan és egyházzertartástan (gyakorlati teológia)
Kiss Ferenc Kenderes (Jász-Nagykun- Szolnok m.)	1862	1914. aug. 26., ny. r. t.	1933. jún. 30., nyugdíj	belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok, 1917-től lelkipásztorkodástan
Lencz Géza Vámospércs (Hajdú m.)	1870	1914. aug. 26., ny. r. t.	1932. ápr. 29., elhunyt	rendszeres hittan és segéd tudományai, később dogmatika és vallásbölcselet
Pokoly József Őr (Szabolcs m.)	1866	1914. aug. 26., ny. r. t. 1922. dec. 11., ny. r. t.	1922. dec. 11., 1930, nyugdíj	bölcsészettud. kar, egyetemes történelem; hittud. kar, keresztyén egyháztörténelem
Sass Béla Albis (Bihar m.)	1865	1914. aug. 26., ny. r. t.	1928. jan. 19., elhunyt	ószövetségi írásmagyarázat és rokontudományai
Zoványi Jenő Szilágyzovány (Szilágy m.)	1865	1914. aug. 26., ny. r. t.	1922. jún. 1., kényszernyugdíj	egyháztörténelem
Varga Zsigmond Marosdécsce (Torda-Aranyos m.)	1886	1921. máj. 26., ny. r. t.	1944. jan. 1., nyugdíj (betegség miatt)	vallástörténet és rokontudományai
Csikész Sándor Drávafok (Somogy m.)	1886	1923. márc. 29., ny. r. t.	1940. febr. 18., elhunyt	egyházzertartástan, egyházi szónoklattan és valláspedagógia
Kállay Kálmán Pozsony (Pozsony m.)	1890	1928. okt. 6., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	ószövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Erdős Károly Újsóvát (Bács- Bodrog m.)	1887	1929. máj. 28., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	újszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Révész Imre Pápa (Veszprém m.)	1889	1930. szept. 15. ny. r. t.	1942. jan. 31., lemondás püspöki tiszttal	egyház történelem
Vasady Béla Arad (Arad m.)	1902	1934. júl. 18., ny. rk. t. 1938. júl. 28., ny. r. t.	1938. júl. 28. 1949. jún., lemondás külföldre távozás miatt	dogmatika dogmatika
Makkai Sándor Nagyenyed (Alsófehér m.)	1890	1936. jún. 3., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	pasztorális teológia
Czeglédy Sándor Nagysalló (Bars m.)	1909.	1940. okt. 19., ny. rk. t. 1945. nov. 10., ny. r. t.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31., a kar megszűnése	homiletika, liturgia, valláspedagógia homiletika, liturgia, valláspedagógia
Török István Tiszaeszlár (Szabolcs m.)	1904	1941. szept. 13., ny. rk. t. 1945. nov. 10., ny. r. t.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31., a kar megszűnése	keresztyén erkölcsstan keresztyén erkölcsstan, 1949. szept.-től dogmatika
Soós Béla Rákoscaba (Pest m.)	1896	1942. jún. 30., ny. r. t.	1945. aug. 6., elhunyt	egyház történelem
Pákozdy László Márton Hódmezővásárhely (Csongrád m.)	1910	1945. dec. 18., ny. rk. t. 1949. jún. 17., ny. r. t.	1949. jún. 17. 1950. aug. 31., a kar megszűnése	általános és bibliai vallástörténet általános és bibliai vallástörténet
Tóth Endre Hajdúszoboszló (Hajdú m.)	1899	1947. máj. 19., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	egyház történelem

Forrás: Tudáselit adatbázis, lásd E-FÜGGELÉK.

A „PFARRHAUS” A TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

Ha továbblépve az apák státuszát, foglalkozását kívánjuk vizsgálni, előzetesen azt kell leszögeznünk, hogy szociológiailag a református felekezeti-művelődési alakzat magjának a lelkészeket tekinthetjük. Lényegében hasonló háttérűek és végzettségűek voltak azonban a református kollégiumok tanárai is. Erősen kötődtek hozzájuk a református tanítók, akiknek a képzése inkább csak a 19. század utolsó harmadában vált el a lelkészekétől, de azt megelőzően azonos iskolai pályán indulva lettek ideiglenesen vagy véglegesen tanítókká.¹⁴ Így az egész lel-

¹⁴ Ugrai 2007: 162–167; László 2008: 337; Rácz 2002: 123–128.

kész-tanár-tanító blokkot történetileg a feltételezett alakzat meghatározó részének tekinthetjük. Kicsit hasonló ez a német Pfarrhaus-jelenséghez, amelyet a német historikusok már korán észleltek. Wilhelm Baur 1877-ben már nem előzmények nélkül írt könyvet arról, hogy az evangélikus többségű tartományokban hogyan intézményesült évszázadokra az evangélikus papi házak, lelkészdinasztiák szerepe a művelődési és a társadalmi életben.¹⁵ Kihasználva a jó forrásadottságokat, számos forrásközlés és elemző tanulmány készült a sokgenerációs lelkészdinasztiákról. Amikor a második világháború után Németországban nagyszabású történeti elitvizsgálatok indultak, s 1957-ben a Ranke-Gesellschaft konferenciát rendezett Führungsschicht und Eliteproblem címmel, akkor a tanulmányozandó problémák között eminens helye volt az evangélikus Pfarrhausnak is,¹⁶ amellyel majd a társaság könyvsorozatának egy külön tanulmánykötete is foglalkozott.¹⁷ Később modern monográfia készült a kérdéskörrel.¹⁸ Ebben a sokszínű német társadalom- és művelődéstörténeti irodalomban a filologizáló családtörténeti rekonstrukciókon túl szisztematikusan vizsgálták azt is, hogy mikor jött létre a jelenség, milyen társadalmi csoportok, státuszok játszottak szerepet az utánpótlásában, illetve maga a Pfarrhaus milyen más művelődési-, értelmiségi- s különféle elitszegmensek rekrutációjában játszott fontos szerepet. Az írások nagy figyelmet szenteltek az iskolázási szokásoknak, a házasodási stratégiáknak és a lelkészlányok férjhez menési szokásainak. Anélkül, hogy a problémát részletesen taglalnánk, még megemlítjük, hogy Németország valamennyi egyetemét s minden felekezeti habilitált nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárát figyelembe véve, 1859 és 1933 között majdnem egyötöd származott a fentebbi körből.¹⁹

A magyar protestáns egyháztörténet is tudott a sokgenerációs lelkészdinasztiákról, amelyeket főleg akkor említett meg, ha a család egy-egy tagja kiemelkedő szerepet játszott. Azonban csak elvétve fordult elő, hogy egy ilyen lelkészcsalád történetét tüzetesen feldolgozták volna.²⁰ A szociológiai megközelítés igényével pedig először csak Mályusz Elemér írta le a jelenséget 1939-ben, a türelmi rendeletről megjelent monográfiájában.²¹ Könyve bevezető részében taglalta a protestáns egyházas értelmiségi réteg formálódását, létmódját a 18. században. Azt írja, hogy rétegzett társadalmi csoportról volt szó a kollégiumi professzoroktól, szuperintendensektől a prédikátorokon át a lévitákig, tanítóig, falusi nótáriusokig, akik azonban az ellenreformációs nyomás alatt sorsközösségben élve, hagyományokkal és hivatástudattal egy organizmussá összefűzve, hivatásszerűen és tudatosan ápolták a vallásos életet. A közös meghatározó szellemi alapot azok a hosszabb-rövidebb tanulmányok jelentették, amelyeket a nagy iskolaközpontokban,

¹⁵ Baur 1877.

¹⁶ Franz 1957.

¹⁷ Franz 1972.

¹⁸ Greifenhagen 1991.

¹⁹ Ferber 1956: 177–178.

²⁰ Payr 1905.

²¹ Mályusz 2001: 27–56.

a kollégiumokban, az azokkal szorosan egybefűzött partikuláris iskolákban, illetve külföldi protestáns egyetemeken végeztek. Egyedül ezen tanulmányok révén, az iskolák végzésével lehetett azokhoz a szerény előnyökhöz hozzájutni, amelyek a lelkészi s más értelmiségi foglalkozásokkal jártak. Hallgatólagosan ugyanis idővel a protestáns prédikátorokra is átszállt a katolikus plébánosokról a nemesihez hasonló megítélés.²² Erdélyben, a Partium területén és az ország keleti részén pedig érvényben volt Bethlen Gábor 1629-es egyetemleges nemessegadományozása, amellyel a református lelkészeknek és leszármazottaiknak nemesi jogot adományozott.²³ Ezt jobbra csak a papi pályán maradó leszármazottaknál tudták érvényesíteni. Így vagy úgy azonban a lelkészek mindenképpen nemesi jogot bírtak, amennyiben adómentességet élveztek. Mindennek Mályusz Elemér három fontos szociológiai következményét említi meg. Az egyik az, hogy az adózó csoportoknak, jobbágyoknak, kézműveseknek is vonzó volt a tanulás révén ebbe a rétegbe emelkedni, s szerény mértékben ez a mobilitási csatorna folyamatosan működhetett. A második következmény, hogy ennek az értelmiségi rétegnek nem volt szabad rangon alul házasodnia, a harmadik pedig az, hogy gyermekeit is iskoláztatnia kellett, hogy a megszerzett előnyöket a család el ne veszítse. (Az iskoláztatásra zsinati határozat s a közvélemény elvárása is kényszerítette.) Mindebből következett a lelkészi, a tanult renden belüli, illetve a közeli szinten élő kismemesi családokkal való házasodás stratégiája, s az is, hogy a fiúk, illetve a fiúk egy része folytatta az apák hivatását, hogy megtarthassa a család egyszer már elért státuszát. Figyelembe kell még vennünk azt is, hogy – amint azt Kósa László megállapította – a 18. század utolsó harmadában kialakult a nemesiség alsó rétegének az a stratégiája, amely a társadalmi felemelkedést, érvényesülést tanulás révén kívánta elérni.²⁴ Egy részük a lelkészi pályára lépett, s így is szaporodott a lelkészek között a valóságos nemesek aránya. A kollégiumban való együtt tanulás, a házassági kapcsolatok (beleértve a lelkészlányok férjhez menését is) és a kismemesi világiak szerepvállalása az egyház életében tovább erősítették az egyházi értelmiség és az egyszerűbb nemesség összeshívódását, a tanult réteg asszimilálódását a nemesi életformához. Ez a történeti képződmény, ez az emlegetett református felekezeti-művelődési alakzatnak a 18. századi szociológiai valósága: a református kollégiumok és partikulárik szellemi kisugárzásában alulról és az alsó nemességből is kiegészülő, folyamatosan újratermelő értelmiség, a parókiákon, rektóriákon élő papok, tanítók, lévíták, nótáriusok és a kismemesi családok rokoni és egyéb kapcsolati hálójá, generációinak egybekapcsolódása.

Újabban született néhány olyan munka, amelyik ebből a szövevényből egy-egy többgenerációs papi családot emelt ki, s ezt vizsgálta hosszabb történeti időszakon keresztül.²⁵ A talán legszisztematikusabban dolgozó református egy-

²² Rác 2002: 96.

²³ Rugonfalvi Kiss 1936.

²⁴ Kósa 2001: 254–268.

²⁵ László 2008.

háztörténeti műhelyben, Pápán is készültek ilyen elemzések.²⁶ Kósa László vezetésével, az ő tanítványi körében szintén született két ilyen dolgozat.²⁷ Pályi Zsófia Kata alapos munkájában a 17. századtól máig írta meg a Pályi lelkészdinasztia történetét, gondosan számba véve minden elágazást. A több századot átfogó kismonográfia visszaigazolja mindazt, amit Mályusz Elemér a 18. századra vonatkozóan megállapított a lelkészcsaládok és a kisenemesség kapcsolatáról, a házassági stratégiákról, a hivatás átörökítéséről. Bemutatja azonban az elemzés azt is, hogy a 19. század utolsó harmadától hogyan ritkult a lelkészi hivatás átörökítése, milyen világi értelmiségi foglalkozások jelentek meg a családfán, s hogyan váltak sokszínűbbé, kevésbé homogénné a házasságkötések.

Mindezen kutatási előzmények ismeretében most viszont nem egy-egy család, lelkészdinasztia történetét követjük a történeti időben a múltból a jelen felé haladva, hanem egy 20. századi időmetszetből kiindulva egy húszfős csoportot éppenséggel hátrafelé fogunk követni. Megnézzük, hogy a 20. század első fele húsz református teológiai tanárának családtörténetében milyen történeti mélységben található meg, megtalálható-e a feltételezett református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai valósága.

Mielőtt rátérnénk erre az elemzésre, saját kutatói tapasztalatunkból még arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációjának elemzésénél is azt tapasztaltuk, hogy a református felekezeti professzorok nemesi háttere erősebb volt, mint bármely más felekezet esetében. Míg a római katolikus apáknak 20,8%-a, az evangélikusoknak pedig 23,6%-a származott régi nemesi családokból, addig a református apáknak 57,9%-a. A református lelkészi és tanári-tanítói apáknak pedig egyenesen 71, illetve 69 százaléka volt nemes.

A TEOLÓGIAI TANÁROK SZÁRMAZÁSA: HOGYAN ÍRTHATÓ LE SZOCIOLÓGIAILAG A REFORMÁTUS FELEKEZETI-MŰVELŐDÉSI ALAKZAT?

Azzal kell kezdenünk, hogy Zoványi Jenő apjának a foglalkozását ez idáig nem sikerült felderíteni. A 19 ismert apából kilencnek volt lelkészi képesítése, s heten valóban lelkészi szolgálatot végeztek: Csánki Benjámín, Erdős Károly, Ferenczy Gyula, Sass Béla és Török István apja a tiszántúli, Czeglédy Sándoré a dunántúli, Révész Imrée a tiszáninneni egyházkerületben. Makkai Sándor apja pedig teológiai végzettséggel a nagyenyedi Bethlen-Kollégium történelem–magyar irodalom tanszékén működött, s a főiskola rektor-professzora is volt. Vasady Béla apja lelkészi, tanítói és jogi oklevél birtokában királyi tanfelügyelő volt, s ugyanakkor több református egyházmegye világi tanácsbírája. Az apák között három tanítót találunk. Csikesz Sándor apja egyházmegyei tisztséget is viselő baranyai

²⁶ Köblös 2011a; Köblös 2011b.

²⁷ Szász 2011; Pályi 2012.

református kántortanító, Kiss Ferencé pedig kenderesi, majd mezőtúri református néptanító volt. Tóth Endre édesapja tanítóképző után a hajdúszoboszlói református gyülekezet kántora volt, majd a pápai kollégium ének-zene tanára lett. A lelkészi, tanítói, kollégiumi tanári státuszok együttesét mint szociológiailag is megfogható csoportot egyértelműen a református felekezeti-művelődési alakzat magjának tekinthetjük. Az idesorolt 12 fő a 19 ismert apának közel a kétharmadát teszi ki. A 12 apa közül hatan az elemi szint után nyolc-tizenkét évig teljes egészében a debreceni kollégiumban iskoláztak. Három apa sárospataki, zilahi illetve debreceni reáliskolai középiskolázás után végezte a felső szintet a debreceni kollégiumban. Ketten a pápai kollégiumban tanultak, egy pedig a marosvásárhelyi református középiskolai osztályok után a nagyenyedi református főiskolán. Az iskolázási adatok tehát, centrumban a debreceni kollégiummal, megerősítik ennek a kétharmadnak a fentebbi azonosítását.

Az apák közül hét azonban nem tartozott ilyen magától értetődően a feltetelezett alakzathoz. Ketten diplomás értelmiségiek voltak. Egyikük, Soós Béla édesapja jogot végzett, s pályája csúcán pécsi ítélőtáblai tanácselnök lett. Az apai nagyapa, aki a helyi hatosztályos egyesült protestáns gimnáziumban tanult, kisebb hivatalt viselő (írnök) református gömöri kismemes volt Rimaszombatban, a dédapa pedig strázsamester. Pákozdy László Márton apja helyhatósági állatorvosként működött Hódmezővásárhelyen, az apai nagyapa pedig Ráckevén volt kovácmester. Két apa, a Lencz Gézáé és a Pokoly Józsefé vegyeskereskedő, illetve szatócs volt. Lencz Géza apjáról sajnos nem tudunk többet, csak azt, hogy korán meghalt, s így a nevelőapa egy olyan református tanító lett, aki egy szabómester fia volt. Lencz Géza anyjának pedig kismemesi felmenői voltak. Pokoly apjáról többet tudunk. Egy Ung megyei armális nemes földművelő családból származott, s néhány középiskolai osztályt is végzett. Kisvárdán nyitott boltot, de a kudarcos kereskedői pálya után ötvenes éveiben a legalacsonyabb fizetési osztályba sorolt pénzügy-igazgatósági irodatiszt lett. Egyébként református papi családból házasodott. Apósa, tehát Pokoly József professzor anyai nagyapja a sárospataki kollégiumban nevelkedett felsőszabolcsi esperes volt, aki feleségével együtt minden ágon kismemesi családokból származott, nagyrészt papi felmenőkkel.

Hogyan értékeljük ezt a négy esetet a két értelmiségi és a két kiskereskedő apával? Vannak itt olyan elemek, amelyek alapján véve beleillenek az alakzatról Mályusz nyomán kialakított s a Pályi családról írott kismonográfia által is megerősített képbe. Lelkész és tanító is van a családfákon, s mások is végeznek középiskolai osztályokat református intézetekben. Erős a kismemesi kapcsolatrendszer: kisebb hivatalt viselő, földművelő armális nemesek, lelkészek nemesi háttérrel, összeházasodások kismemesi családokkal. Alulról is kiegészült történetileg bevett módon az alakzat, hiszen az egyik nagyapa kovácmester, egy másik meg földműves volt. Van azonban új elem is, mint például a kiskereskedői foglalkozás, ami az idők változásának a jele. Mint ahogy a 19. század második felétől a Pályi prédikátori dinasztia

családfáján is feltűntek az újabb polgári foglalkozások.²⁸ A homogenitás bomlása irányába mutat az is, hogy Pákozdy László Márton anyja egy jánosházai római katolikus cipész lánya volt.

Ha továbbmegyünk, akkor azt látjuk, hogy két teológiai tanárunk apja iparos volt. Kállai Kálmán apjáról csak annyit tudunk, hogy miskolci származású puszkaműves volt, aki a magyar királyi pozsonyi 13. gyalogezred főfegyvermestere/őrmestere lett, s komáromi nemesi származású római katolikus felesége volt. Erdős József korán elhunyt apja armális nemes családból származó gubásmester volt Szatmárnémetiben. Az apák között végül egy földművest is találunk: Varga Zsigmond apja székely parasztbirtokos volt. Ezekre az esetekre is mondhatjuk, hogy az alakzat alulról történő kiegészítésének bevett módjáról van szó. De hogyan is nézett ki ez a bevett mód azon túlmenően, hogy az iparos- és a földművesgyerek tehetségét református tanítója vagy papja felfedezte, szülei is támogatták, s a példás szorgalommal tanuló ifjút jótéteményesként a kollégium, az egyház is segítette, s esetleg évfolyamelsőként külföldi ösztöndíjat is kapott, hogy aztán szolgálja felnevelő közösségét? Az alakzatba való beilleszkedésnek, integrálódásnak fontos eleme volt az iparos- illetve földművescsaládból jövő fiatal lelkészek házasodása. Kállai Kálmán, a bukaresti reformátusok gondozására kihelyezett hitoktató lelkész, a bukaresti református elemi iskolák igazgatónőjét, Vadas Annát vette feleségül, aki Vadas Albertnek, a dési egyházmegyében levő Válásút egykori lelkészének volt a leánya. A menyasszony nagyapja a külföldet is járt kolozsvári diák, Vadas József (1804–1871) kolozsvári lelkész, a kolozskalotai egyházmegye esperese volt, aki annak idején a Kolozsváron és Göttingenben tanult Csiszár Sámuel (1791–1852) kolozsvári lelkész, kolozskalotai esperes leányát vette feleségül. A szatmárnémeti nemesi iparoscsaládban született Erdős József a debreceni és bécsi teológia után, mint Révész Bálint tiszántúli püspök segédlelkésze, közvetlenül pancsovai lelkésszé való beiktatása előtt feleségül vette szülővárosa, Szatmárnémeti református lelkészének, György Lajosnak és Fésűs Juliannának a leányát. György Lajos, az após a szatmárnémeti és a debreceni kollégiumban tanult, s apja, György József is lelkész volt Sátoraljaújhelyen, majd Szatmárnémetiben. Az anyós, Fésűs Julianna is ároni családból származott. Apja, Fésűs András (1801–1855) Debrecenben és Göttingenben tanult, s szatmárnémeti, majd debreceni lelkész és egyházkerületi főjegyző lett. De már az ő apja is – akit szintén Fésűs Andrásnak hívtak – Debrecenben tanult, s lelkész volt a nagybányai egyházmegyében, Hiripen. A marosdécsei székely földművescsaládban született Varga Zsigmond, aki a nagyenyedi kollégiumban végezte a középiskolát, Kolozsváron a teológiát, s négy évig folytatott tanulmányokat Európa több tudományos központjában, 1916-ban, mint a debreceni kollégium Nagykönyvtárának első könyvtártisztje, feleségül vette Erdős Józsefnek, ekkor már hittudományi kari professzornak a leányát, Erdős Johanna Máriát. Annak az Erdős Józsefnek a családjába házasodott be, akiről az imént írtuk le, hogy házassága révén sokgenerációs lelkészdinasztiának lett a tagja. Házasságával Varga

²⁸ Pályi 2012: 82–84.

Zsigmond is, ugyanúgy, mint Kállay Kálmán és Erdős József, egy a 18. század óta folytonos hagyománynak s a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai valóságának lett a részese.

A következőkben a lelkész-tanár-tanító apák alapján eleve az alakzat meghatározó magjához sorolt 12 esetet nézzük meg alaposabban. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen történeti mélységig tudjuk meggyőzően a református felekezeti-művelődési alakzat részeként azonosítani ezeket a családokat. Vegyük először azokat a famíliákat, ahol tanító apákat találtunk. Pályájának első szakaszában Tóth Endre apja, Tóth Lajos (1872–1945) is tanítóként működött. Az ő szülei még kisbirtokos földművesek, gyümölcskereskedők voltak. Az egyik nagybácsi, az anya testvére azonban tanító volt Kisújszálláson. Ő vette magához Tóth Lajost, s taníttatta a kisújszállási gimnáziumban, majd a debreceni kollégiumi tanítóképzőben. A fiatal tanító Hajdúszoboszlón lett kántor, s feleségül vette a derecskei lelkész leányát. A derecskei lelkész s felesége is ároni családból származott. Utóbbi apja alsózempléni esperes volt. Ez tehát az alulról jövők integrálódásának már ismertetett útja házasság segítségével. Tóth Endre apja egyébként szoboszlói kántorként Kolozsváron megszerezte a középiskolai ének-zene tanári oklevelet, s pályázat útján elnyerte a pápai főiskola ének-zene tanári állását. Tóth Endre már így kezdhette pápai tanulmányait. Egy testvére szintén lelkész, három tanító illetve tanítónő, egy pedig tanár lett.

Csikesz Sándornak nemcsak az apja, Csikesz Sándor (1860–?), és apjának a testvére volt református kántortanító, hanem már az apai nagyapja, Csikesz József (1825–?) is, aki négy gimnáziumi és egy akadémiai osztályt végzett a pápai kollégiumban, majd a dunántúli egyházkerület mezőföldi egyházmegyéjében lett kántortanító, s legtovább Simontornyán működött (1863–1893). Anyai ágon is volt tanító a felmenők között. Az anyai nagyapa, Csath Ferenc (1832–?) is a pápai kollégiumban végzett néhány gimnáziumi osztályt, s a Baranya megyei Magyarmecskén lett református kántortanító. Mindkét nagyapa első generációs értelmiségi volt: az apai nagyapa Szilasbalháson földműves- (talán közbirtokos-) családban született, az anyai nagyapa pedig Decsen bognár apától. Egyébként Csikesz professzor fiútestvére is református kántortanító volt, leánytestvére pedig református népiskolai tanítóhoz ment férjhez. Tehát egy földműves-kisiparos háttérből a pápai kollégiumi tanulás révén még a reformkorban kiemelkedő, formálódó református tanítódinasztiáról van szó.

Kiss Ferenc felmenőit az alapos és pedáns helytörténetész, Karacs Zsigmond munkájából jól ismerjük.²⁹ Apja, Kiss Ferenc (1836–1921) kisújszállási juhászcsaládban született (testvérei is juhászok voltak). A debreceni kollégiumban tanult, s 15 évesen – mivel a kollégiumnak az Entwurf miatt még nem volt nyilvánossági joga –, 1851-ben a nagyváradi premontreieknél érettségizett. Ezután Kenderesen, majd Mezőtúron volt református néptanító. Ebben az esetben tehát az apa az első, aki tehetségével és a debreceni kollégium segítségével kiemelkedett

²⁹ Karacs 2000.

a juhászdynasztiák közül, de feleséget még juhászcsaládból választott. Kezd azonban öröklődni az értelmiségi státusz, mert Kiss Ferenc testvérei között van tanító és tanítófeleség is. Az eddig megismertektől elütő viszont az integrálódás üteme, mert maga Kiss Ferenc is a teológia, a bécsi ösztöndíj és a segédlelkészkedés után földműveslányt vett feleségül. A kapcsolatok, pártfogók ezzel is összefüggő hiánynak tudható be, hogy kvalitásai és kiváló képzettsége ellenére csak hét évvel a második lelkészképesítő után jutott parókiához.

A lelkészgyerekek közül is a legmeggyőzőbb, legtovább visszavezethető történeti beágyazottsága Révész Imre családjának volt. Az édesapa, Révész Kálmán (1860–1931) a debreceni református kollégiumban végezte a gimnáziumot és a teológiát. Berlini tanulmányok után a pápai teológiai akadémia tanára lett. Később lelkész volt Kassán, majd Miskolcon, végül a tiszáninneri egyházkerület püspöke. Az apai nagyapa, id. Révész Imre (1826–1881) a debreceni kollégiumban s partikulájában, Hajdúböszörményben végezte a gimnáziumot, utána a bölcsészeti, jogi és teológiai tanulmányokat a debreceni kollégiumban. A bécsi protestáns teológiai fakultás hallgatója volt, 1856-tól pedig haláláig debreceni lelkész. A protestáns szellemi élet elismert tekintélyeként 1859–60-ban vezéralakja lett a protestánsok egyházkormányzati és iskolai autonómiáját támadó protestáns pátens elleni harcnak. Az új ortodoxia teológiájának kiemelkedő egyénisége volt, s egyháztörténeti munkássága is úttörő. A dédapja, Révész Pál (1796–1835) szintén a debreceni kollégiumban volt középiskolás, majd tógátus diák. Iskolamesterként, később nótáriusként működött Szabolcs megye több településén. Az ükapa, Révész János (1749–1815) kiskunhalasi nemesi közbirtokos volt, de egy ideig tanítóskodott is. Még ennél is messzebb jutunk a történelemben, ha id. Révész Imre feleségétől, azaz az apai nagyanyától indulunk visszafelé. Id. Révész Imre ugyanis annak a Vecsey Józsefnek (1800–1855) a leányát vette el, aki a debreceni kollégiumban és Göttingenben tanult, s 1836-tól a debreceni kollégium filozófiaprofesszora, 1839-től pedig az MTA levelező tagja volt. Ennek a Vecsey professzornak az apja debreceni városi szenátor, nagyapja, Vecsey Sámuel (1737–1806) Debrecenben, Lőcsén, Franekerben tanult tiszántúli szuperintendens (1795–1806), dédapja, Vecsei János (1699–1763) Debrecenben és Utrechtben tanult, s szintén tiszántúli szuperintendens volt (1758–1763). Ükapja pedig Vecsei M. István (1653 k.–?1719), aki Debrecenben, Franekerben és Groningenben tanult, s kiskunhalasi és ráckevei lelkész volt. Ilyen mélységéig nem, de azért elég messzire jutunk akkor is, ha Révész Imre professzor anyjának vonalán indulunk el. Az anyai nagyapa, az evangélikus Tima József (1827–1883) a soproni evangélikus líceumban tanult, Pápán volt tógátus, s Veszprém megyei földmérő és körjegyző lett. Apja, professzorunk egyik anyai dédapja, a Vas megyei Bobán volt evangélikus oskolatanító. A másik anyai dédapja, Bódog János (1810–1880) földművescsaládban született, a pápai kollégiumban tanult, s Veszprém megyében volt református lelkész.

Ilyen mélyre nyúló gyökérzetet nem találunk többet egyik teológiai professzorunknál sem, de van néhány olyan eset, ahol a nagyszülőkig tudjuk

visszavezetni a lelkészi hivatást. Czegléd Sándor két fiútestvére teológiát végzett, két lánytestvére pedig lelkészhez ment férjhez. Apjuk, a bibliafordítóként emlegetett Czegléd Sándor (1883–1944) a pápai kollégiumban végezte a gimnáziumot és a teológiát. Volt tanár a pápai teológiai akadémián, gyülekezeti lelkész, esperes, egyházkerületi főjegyző, s lefordította az Újszövetséget. Egyik testvére lelkész lett, kettő pedig községi jegyző. A nagyapa, úgyszintén Czegléd Sándor (1849–1899) hódmezővásárhelyi földművescsaládban született, a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban és a debreceni teológián tanult. A Dunántúlon jutott parókiához, s valószínűleg hódmezővásárhelyi tanítócsaládból házasodott.

Csánki Benjámin apja, Csánki Benjámin (1818–1884) a debreceni kollégiumban végezte a gimnáziumot s itt tanult bölcsészetet, jogot és teológiát, majd Füzesgyarmaton lett lelkész. A nagyapa, Csánki István (1790 k.–1834 előtt) is a debreceni kollégiumba járt, 1807-ben szubszkribált, Komádiban volt rektor s valószínűleg segédlelkész is. Korán megözvegyült felesége közrendű volt. Csánki professzor anyja evangélikus uradalmi tisztii családban született, s testvére is református lelkészhez ment feleségül. Az anyai dédapa, Bergmann Teofil (1767–?) a soproni evangélikus líceumban és Jénában tanult, evangélikus lelkész volt.

Örkényi és vízkeleti Ferenczy Gyula egyik testvére és sógora is Szatmár megyei lelkész volt. Apjuk, Ferenczy Károly (1830–1889) a szatmári református gimnázium diákja, a sárospataki kollégium tógátusa Debrecenben szerzett lelkészi oklevelet, s a nagybányai egyházmegyében volt lelkész. Két testvére szintén lelkész lett. A nagyapa, Ferenczy Imre urasági gazdatiszt, s valószínűleg a Veszprém megyéből átszármazó hejőcsabai református lelkész, Ferenczy József leszármazottja volt. Sass Béla apja, Sass Károly (1819–1895) losonci református gimnáziumi tanulmányok után a debreceni református kollégiumban végezte a hittanszakot, s negyven éven át az érmelléki egyházmegyében, Albison volt lelkész. Nőtestvére is lelkészhez ment férjhez. Az apai nagyapa, Sass Mihály (1776–?) a sárospataki kollégiumban volt tógátus, s Nyírmeggyesen lett lelkész. Feleséget nemesi családból választott. Sass professzor nevelőanyja is református lelkészi családból származott.

Makkai Sándor professzor testvérei között két lelkészfeleség, két református tanítónő és egy kolozsvári református gimnáziumi tanár is volt. Apja, Makkai Domokos (1839–1896) a marosvásárhelyi református gimnázium után Nagynyeden végezte a bölcsészetet, jogot és a teológiát. Két évig tanult Utrechtben, s a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban a történelem–magyar irodalom tanszéken lett tanár, majd a főiskola rektor-professzora. A nagyapa, Makkai László székely nemesi kisbirtokos volt, aki néhány évig a marosvásárhelyi református kollégiumban is tanult. Makkai Sándor anyai nagyapja a marosvásárhelyi református kollégiumban volt tógátus, majd marosvásárhelyi református kántortanító lett.

A hátralevő három lelkészvégzettségű apa mind első generációs értelmiségi volt. Erdős Károly apja az az Erdős József professzor volt, akiről már megírtuk, hogy nemesi származású iparosgyerekként sokgenerációs, minden ágán lelkészi családba házasodott be. Így Erdős Károly anyai ágon már ennek a százados hagyománynak lett az örököse. Vasady Béla apja armális nemes, Szilágy megyei

földművescsaládban született. Nem lelkészként működött, ugyanis a zilahi református gimnáziumi érettségi és a debreceni kollégiumban szerzett lelkészi és tanítói oklevél birtokában pályát kellett váltania, mert báró Radvánszky Béla gyerekei mellett nevelősködve beleszeretett az uradalmi számvevő nemesi származású, de római katolikus leányába, aki ragaszkodott vallásához. Elvégezve a jogot is, így királyi tanfelügyelő lett. Maga Vasady professzor sem lelkészcsaládból házasodott, hanem egy Ugocsa megyei református kisbirtokos nemescsalád bölcsész-hallgató leányát vette feleségül, aki Erdős Károly professzor unokatestvére volt.

Török István apja, Török Vince (1875–1963) az egyetlen iskolázott apa, aki nem református gimnáziumban végezte a középiskolát. A debreceni városi és a körmöcbányai állami reáliskola után iratkozott be a debreceni teológiára. Néhány évig tiszaezlári, majd 41 évig karcagi lelkész volt. Az apai nagyapa, nemes Török István (1846–1913) jómódú tímármester volt, a magyar tímárcéh vezetője, később a Bihar megyei Margitta főbírája és a helyi református egyház gondnoka. Az ő apja, az egyik apai dédapa, nemes Török Gábor (1802–?) csizmadiamester volt. Az apai nagyanyának, nemes Fiók Ágnesnek (1855–1877) a testvére volt Fiók Károly (1857–1915), a debreceni kollégium bölcsészeti akadémiajének klasszika-filológia professzora. Az ő apjuk, azaz a másik apai dédapa, Fiók József szintén iparos volt, vargamester Nagykárolyban. Török professzor anyai ági felmenői hajdúböszörményi kisebb-nagyobb birtokokon gazdálkodó armális nemesek voltak, akik közül az anyai nagyapa, G. Szabó Gábor (1844–1906) a debreceni református kollégiumban érettségizett, s még jogot is hallgatott. Maga Török István egy pápai teológiai tanár családjából házasodott. Apósa, Pongrácz József (1885–1963) jobbágyi eredetű kisbirtokos családból származott, de annak idején egy lelkész nagybátyja készítette fel a pápai kollégiumi tanulásra. Pongrácz József felesége egy nemesi kisbirtokos származású székelyföldi református tanító lánya volt, s több testvére lett lelkész.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Miután áttekintettük a húsz professzor közül tizenkilencnek a családtörténetét – amennyire ezt képesek voltunk felderíteni – most igyekszünk néhány összefoglaló megállapítást tenni. Nem kétséges, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat mint szociológiai valóság a 18. századtól kontinuuosan létezett. Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy min nyugodott ez a folyamatosság, akkor a hitbéli, szellemi tényezők mellett elsősorban az intézményrendszer megszakítatlanságát, magának a református egyháznak, az egyházmegyékbe és egyházkerületekbe szervezett élő gyülekezeteknek a szerepét kell hangsúlyoznunk. Ez volt az az alapstruktúra, amely hordozta, fenntartotta, működtette azt a speciális intézményrendszert, a református iskolahálózatot, amely lelke, éltetője volt a szóban forgó alakzatnak. Nincs terünk itt érdemben taglalni ennek az iskolarendszernek a működésmódját a nagy kollégiumoktól az országot átszövő partikulálig,

kisiskoláig és a nyugat-európai peregrinációs gyakorlatig,³⁰ de azt láthattuk a családtörténetekben, hogy ezen az iskolarendszeren nyugszik az egész alakzat léte. Középpontban a kollégiumok voltak, kiváltképpen a debreceni kollégium. 1588-tól 1850-ig jóval húszszer fölött volt azoknak a száma, akik csak a debreceni kollégiumban tógátusként vagy non tógátusként akadémiai képzésben részesültek.³¹ A kollégiumok biztosították az alakzat folyamatosságát, folytonos kiegészítését, megújulását.

Most úgy látjuk, hogy szociológiailag a centrumban a papi rend volt, a tanár, tanító, falusi jegyző és gazdatiszt elemekkel kiegészülve. Szoros szimbiozisban éltek a kisnemességgel, szövevényes kapcsolati hálóval kötödvé egymáshoz. Ez a családi kapcsolat a 20. századig fennállt a kisnemesség utódaival. Jellemző volt a papi hivatás öröklődése, a lelkészcsaládok összeházasodása, a prédikátori dinasztiák kialakulása. Legalább ilyen fontos volt azonban, hogy a papi rend újra és újra kiegészült nemesi háttérű kisbirtokos- és iparosfamíliákból, s az idő előrehaladtával egyre inkább nem nemesi háttérű földművesek és iparosok családjából. Az apai családok fele volt nemesi eredetű, ami alacsonyabb a két világháború közötti összes egyetemi tanár nemességére vonatkozó, korábban már említett adatnál, s ez bizonyára jelzi a lelkési pálya utánpótlásának 20. századi változását is. Erre a változásra utalhat az is, hogy a húsz teológusprofesszor közül négyen apai ágon lényegében első generációs értelmiségiek voltak, hétének pedig az apja volt első generációs értelmiségi. Az utánpótlás összetételének finom átsúlyozódása azonban nem kérdőjelezi meg azt, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai létmódjának legfőbb konstituáló tényezője a 18. századtól a folytonos kiegészülés újabb személyekkel, családokkal. Az is vitathatatlanul látszik, hogy azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, bizonyos belső mozgás ellenére egyfajta állandóság is jellemezte. Ebben a rezervoárban magyar etnikumú, felfelé törekvő református nemes és nem nemes kisbirtokosok, kézművesek, magyar etnikumú református nemesi és honorácior értelmiségi csoportok és magyar etnikumú kisebb református birtokos nemesek voltak. A rezervoár értékvilágának viszonylagos állandóságát az egész magyar református egyházi és iskolai intézményrendszer biztosította, amely – regionálisan különböző mértékben – kontrollálta az egész felekezeti blokkot és az utánpótlás folyamatát. A református felekezeti-művelődési alakzat fogalma csak ezzel az utánpótlási bázissal együtt értelmezhető. Kíváncsian várjuk, hogy ha majd elemezhetjük mind a 183 református egyetemi tanár családtörténetét, hogyan súlyozódnak át eddigi megfigyeléseink.

³⁰ Az erre vonatkozó irodalmat lásd E-FÜGGELÉK 1.

³¹ Szabadi 2013: I. 213.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baur, Wilhelm 1877: *Das Deutsche evangelische Pfarrhaus. Seine Gründung, seine Entfaltung und sein Bestand*. Bremen.
- Csohány János 1991: Református teológiai fakultás Debrecenben 1914–1950. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken*. Budapest, 65–74.
- Fekete Károly 2012a: A Debreceni Egyetem bölcsője a város Református Kollégiuma. In: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, 16–40.
- Fekete Károly 2012b: A Református Hittudományi Kar. In: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, 115–140.
- Ferber, von Christian 1956: *Die Entwicklung des Lehrkörpers der deutschen Universitäten und Hochschulen 1864–1954*. Göttingen.
- Franz, Günther 1957: Das evangelische Pfarrhaus. In: Rein, G. A. (Hg.): *Führungsschicht und Eliteproblem*. Frankfurt am Main–Berlin–Bonn, 35–39.
- Franz, Günther (Hg.) 1972: *Beamtentum und Pfarrerstand 1400–1800*. Limburg.
- Giczi Zsolt 2010: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban. *Aetas* (25.) 1. 24–42.
- Greifenhagen, Martin 1991: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart.
- Irinyi Károly 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.
- Karacs Zsigmond 2000: Gondolatok Kiss Ferenc életrajzához. In: *Karcagi Kalendárium*. (Szerk. Körmendi Lajos.) Karcag, 118–137.
- Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest.
- Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest.
- Kósa László 1993: Keresztények és keresztyének. In: Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Budapest, 5–10.
- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában”. Budapest.
- Kovács I. Gábor (szerk.) 2012: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest.
- Kovács I. Gábor 2012: Diszkriminációtól diszkriminációig. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezése Magyarországon 1944-ig. In: Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású tanárok*. Budapest, 163–174.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest, 99–198.

- Köblös József 2011a: „Idvez légy, Kedves Druzám!” A pápai Eöry Szabó és Eöry családok a XVIII. században. *Acta Papensia* (10.) 1–2. 1–64.
- Köblös József 2011b: „Tiszteletes tudós, kegyességgel ’s böltsességgel tündöklő Áronok...” A pápai Torkos család története és szerepe a dunántúli reformátusság életében. *Acta Papensia* (10.) 3–4. 227–292.
- Kövér György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 9–186.
- Ladányi Andor 2000: *Klebensberg felsőoktatási politikája*. Budapest.
- László Zsófia 2008: Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. századi Erdélyben. In: Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza, 337–348.
- Mályusz Elemér 2006: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Mária-besnyő–Gödöllő.
- Mudrák József 2012: Egyetemalapítás: tervek és a Debreceni Tudományegyetem megalakulása. In: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, 41–56.
- Pályi Zsófia Kata 2012: *A Pályi család prédikatori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Pápa.
- Payr Sándor 1905: *A Perlakyak négyszázados ároni háza*. Budapest.
- Rácz István 2002: *Egyház és társadalom*. Debrecen.
- Rugonfalvi Kiss István 1936: *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa*. (Theológiai tanulmányok 48.) Debrecen.
- Szabadi István (szerk.) 2013: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II*. Debrecen.
- Szász Lajos 2011: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyháztörténeti Szemle* (12.) 3–47.
- Szentpéteri Kun Béla 1941: *Az egyetem alakulás története. A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében*. H. n. [Debrecen.]
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest.
- Varga Zoltán 1967: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Tartalom

1. A felhasznált forrásokról
2. A református egyetemi tanárokhöz kapcsolódó – nem egyes személyekről szóló – válogatott irodalom
3. A debreceni tudományegyetem hittudományi kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára (Összeállította Kovács I. Gábor és Takács Árpád)